

BILKEI IRÉN

EGYETEMJÁRÓ ZALAI NEMESÉK ÉS A REFORMÁCIÓ
KEZDETEI A 16. SZÁZADI ZALÁBAN

ACADEMICAL NOBLE STUDENTS FROM ZALA COUNTY AND THE BEGINNING OF THE REFORMATION IN ZALA COUNTY IN THE 16TH CENTURY. The appearance and spread of the Reformation in Zala county in the 16th century has been hardly examined so far. It can be explained both by the low number of the sources and their low exploration. The new researches in connection with the 500th anniversary of the appearance of the Reformation have revealed several new, unexplored primary sources unknown up to the present and the publications on the Hungarian academia peregrinatio uncovered the academical home students of the mainly German, Protestant universities. Furthermore, the charters of the Zalavár and Kapornak convents as places of authentication (locus credibilis) and the notes of the minutes of the general meetings of Zala county can also be involved in the research. These diverse sources complete the well-known data of the Bánffy diary, the Canonica Visitatio of the Veszprém bishopric in 1554 and the personal letters of Tamás Nádasdy. However, it has to be mentioned that these sources contain only few direct details referring to the Reformation. Meanwhile, the noblemen residing in Zala county or having connection with it (Alsólendvai Bánffy, Nádasdy, Zrínyi) and their familiaris (Csányi, Háshágyi, Terjék, Zele, Kávásy and other families), who were devoted to the new religion or sympathized with it, and among them the students of Wittenberg, appear in several charters or minutes which demonstrate the obvious appearance, spread and social background of the Reformation in Zala county.

A reformáció kezdeteiről és elterjedéséről a 16. századi Zalában meglehetősen keveset lehet tudni. Ennek oka egyrészt a források alacsony száma, a meglévők szűkszavúsága, másrészt feltáratlansága.

Meglehetősen kevés forrásközlés, ill. feldolgozás született a Nyugat-Dunántúl és benne a mainál jóval nagyobb területű Zala reformációjának kezdeteiről a protestáns egyháztörténet klasszikus művei¹ óta is. Több évtizedes szünet után, 1989-ben adta ki a becsvölgyei református egyházközség a zalaegerszegi Göcseji Múzeum támogatásával Pais Sándor 1955-ben írt „Göcseji kálvinisták” című munkáját,² majd néhány évvel később jelent meg Pataky László „Az őrségi református egyházmegye története” című összefoglaló műve.³ A reformáció zalai megjelenéséről és elterjedéséről Németh József

¹ THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, Pépa, 1908, I. – Reprint kiadás: Pozsony, 1998, szerk. KONCSOL László; PAYR Sándor, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*, Sopron, 1924.

² PAIS Sándor, NAGY KOLOZSVÁRI István, *Göcseji kálvinisták*, Becsövölgye, 1989, a kézirat megjelenésének történetét lásd 3–8.

³ PATAKY László, *Az őrségi református egyházmegye története*, H. n., 1992.

irodalomtörténész publikált egy rövidebb összefoglalót.⁴ Jáni János a Somogy-Zalai Evangélikus Egyházmegye gyülekezeteinek történetét foglalta össze.⁵ Legutóbb a Pápai Református Gyűjtemények kiadásában jelent meg egy nagy prozopográfiai munka, a református egyház 16–18. századi zalai prédikátorairól és rektorairól.⁶

A reformáció megjelenésének 500. évfordulója kapcsán megindult levéltári alapku-
tatások sok új, eddig feltáratlan forrást hoztak felszínre, az egyetemtörténeti kutatások
újabb megjelent kötetei pedig sok, főleg német protestáns egyetemeken tanuló hazai
hallgatót – köztük a zalaiakat is – tettek ismertté.⁷

Jelen munka célja, hogy összefoglalja a reformáció korai zalai elterjedésének eddig
ismert forrásait, ill. újjal, főleg levéltári adatokkal kiegészítse azokat. Mint a további-
akban látni fogjuk, ezek megerősítik és bővítik azokat az ismereteket, amelyeket eddig
inkább csak az irodalomtörténészek használtak.

Új forrásként vonhatók be a reformáció kezdeti szakasza történetének vizsgálatához
a hiteleshelyi oklevelek. A Mohács utáni évtizedek hiteleshelyi okleveleinek forrásér-
tékére már több helyen utaltam.⁸ A hiteleshelyi okleveleket a hivatalos eljárásoknál
továbbra sem lehetett nélkülözni, a hiteles iratokat igénylő ügyeket a 16. század má-
sodik felében is az ügyfél felekezetétől függetlenül intézték, így az új hitet vallók bir-
tokügyei is ezekben az oklevelekben jelennek meg. Magától értetődően a protestáns
főméltóságok ugyanúgy a hiteleshelyekhez fordultak mandatumaikkal, mint a katoli-
kusok.⁹ Bethlenfalvi Thurzó Elek országbíró, királyi helytartó számos oklevelet intézett
a zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyeihez 1527 és 1542 között.¹⁰ Megjegy-
zendő azonban, hogy a hiteleshelyi oklevelek felhasználásának is vannak korlátai: a
személyes vonatkozás nagyon kevés bennük.

Fontos forrásai lehetnek a korai reformáció kutatásának a korabeli vármegyei köz-
gyűlési jegyzőkönyvek bejegyzései, amelyek pl. a korai protestáns prédikátorokra,
templomokra vonatkoznak.¹¹ Megjegyzendő, hogy mindkét forráscsoportban megle-
hetősen kevés a reformációra vonatkozó közvetlen adat. Ezzel szemben az új hitet valló

⁴ NÉMETH József, *A reformáció = Zala megye ezer éve*, szerk. VÁNDOR László, h. n., é. n. [Zalaegerszeg, 2001], 97–101.

⁵ JÁNI János, *A Somogy-Zalai Evangélikus Egyházmegye és gyülekezeteinek története*, Budapest, 2005.

⁶ *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai 1526-1760*, szerk. KÖBLÖS József, KRÁ-
NITZ Zsolt, Pápa, 2009, I.

⁷ TÜSKÉS Anna, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526*, Budapest, 2008.; KISSNÉ BOGNÁR
Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*, Budapest, 2004.; SZÖGI László,
Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700, Budapest, 2011.

⁸ BILKEI Irén, *Megyei köznemesi társadalom a Mohács utáni évtizedekben: Zala megye negyedszázada a
Habsburg-uralom kezdetén*, Századok, 145(2011/5), 1147–1149.

⁹ PAPP László, *A hiteleshelyek története és működése az újkorban*, Budapest, 1936, 11–14.

¹⁰ BILKEI Irén, *A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1527–1541*,
Zalaegerszeg, 1999 (Zalai Gyűjtemény, 47); Uő., *A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levél-
tárainak oklevélregesztái 1542–1544*, Zalaegerszeg, 2002 (Zalai Gyűjtemény, 54).

¹¹ BILKEI Irén, TURBULY Éva, *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711*, Zalaeger-
szeg, 1989, I (Zalai Gyűjtemény, 29).

vagy az új hittel rokonszenvező zalai vagy zalai kötődésű főurak és familiárisaik, illetve szervitoraik, akik között ott voltak a wittenbergi peregrinusok is, számos oklevélben vagy jegyzőkönyvi bejegyzésben tűnnek fel, így felvázolható belőlük a reformáció zalai elterjedésének társadalmi háttere. Ezek a peregrinusok jelentették a folyamatos kapcsolatokat a reformáció európai központjai és Magyarország között.

Mivel a dolgozat által tárgyalt korszakban még nem tisztultak le a terminusok, ezért a továbbiakban a „protestáns” szó helyett inkább az új hitet valló vagy az új hittel rokonszenvező kifejezéseket fogom használni. Mint azt az alábbiakban fogjuk látni, a vonatkozó 16. századi forrásokban *lutheránus* és *kálvinista*, a 17. század elején pedig *ágostai* és *helvét* vallású terminusok szerepelnek.

Azt a régóta ismert tény, hogy Luther tanai rövid idő alatt eljutottak Magyarországra is, jól jellemzik Oláh Miklós humanista Szalaházi Tamás egri püspöknek 1535. március 10-én Brüsszelből írt, mitológiai hasonlattal élő sorai: „*Lutherani... sed Hydrae sunt, uno capite abscisso, renascuntur plures.*”¹² A levél megállapítása némi túlzással ugyan, de Zalára is érvényes volt.

A 16. század közepén Zalában is megjelentek az új hit eszméi és terjesztői. Feltételezhető, hogy vándorprédikátorok is feltűntek, de erre nincsenek konkrét adatok, mint ahogy azt a régebbi irodalomban fel-felfelbukkanó állítást, hogy a Dunántúl reformációja Dévai Bíró Mátyás tevékenységének köszönhető, sem igazolják levéltári adatok.¹³

Ahhoz, hogy az új hit tanai gyorsan utat találtak az emberekhez a 16. század második felében, Zalában is nagyban hozzájárult a katolikus egyház meggyengülése. A veszprémi püspökség 1554. évi *Canonica Visitatio*-ja katasztrofális állapotokat tükröz: az egyházmegye területén – ahova Zala is tartozott – a plébániák egy része elnéptelenedett, a plébánosok műveltségi és erkölcsi színvonala minősíthetetlenül rossz volt, nem végezték el a feladataikat, néhányan közülük titokban az új eszmék híveivé váltak, titokban lutheránussá lettek. Az egyházi épületek dűledeztek, és profán célokra használták őket.¹⁴ Ez az egyházlátogatási jegyzőkönyv egyébként az időnként tendenciózusan túlzó megállapításai ellenére is az egyik legfontosabb forrás az új eszmék zalai terjedéséről.

A reformáció gyors térhódításának a másik oka az a már régóta ismert tény volt, hogy az új hit terjesztői és követői gyorsan felismerték az iskoláztatás jelentőségét, az írni-olvasni tudók gyorsabban váltak fogékonyvá a lutheri hitújítás eszméire. A Zalához földrajzilag legközelebb eső egyetemekre, leginkább Bécsbe eddig is eljutottak a tanulni vágyó zalaiak.¹⁵ A 16. század közepén Bécsben járt peregrinusok közül aztán

¹² BUNYITAI VINCE, RAPAICS RAIMUND, KARÁCSONYI JÁNOS, *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, Budapest, 1902, III, 19–20. nr. 20.

¹³ NÉMETH, *i. m.*, 97.

¹⁴ PFEIFFER JÁNOS, *A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai (1554–1760)*, Veszprém, 1947 (A veszprémi egyházmegye múltjából, 10).

¹⁵ BILKEI IRÉN, *Adatok a középkori és kora újkorai egyetemjárás és litterátus műveltség történetéhez Zalában*, Zalaegerszeg, 1990 (Zalai Gyűjtemény, 33), 34–35.

később hárman (Háshági Ferenc, Hosszútóti György és Sennyey Tamás) megfordultak Wittenbergben is.

A 16. század közepén az egyetemjárás célpontjai is követték a hitbéli változást, a bécsi egyetem mellett Wittenbergben is megjelentek a zalai nemes peregrinusok: „*Audio multos Ungaros esse istic*” – írta Dévai Bíró Mátyás Nádasdy Tamásnak Nürnbergből 1536. november 10-én.¹⁶ E diákok közül néhányan később az 1555-ben alapított magyar *coetus* tagjaiként tűnnek fel.¹⁷ Hazatérve ők terjeszthették a reformáció eszméit, és jelenthették a folyamatos kapcsolatot a reformáció európai központjai és hazájuk – néha szűkebb hazájuk – között.

A 16. századi (nevük alapján zalaiként azonosítható) wittenbergi peregrinusokról az alábbi adataink vannak:

1536. Háshági Ferenc – előtte 1535. Bécs¹⁸

1550. Hosszútóti György – előtte 1539. Bécs¹⁹

1553. Kanizsai György²⁰

1565. Sennyey Tamás – előtte 1557. Bécs²¹

1571. Belicei Medimuranus Mihály²²

1578. Zalai Kápolnai András²³

1581. Sennyey Pál²⁴

Az itt felsorolt egyetemjárókról a későbbiekben többször lesz szó. Közülük Háshági és a Sennyeyek²⁵ Nádasdy familiárisok voltak, Kanizsai György neve valószínűleg származására utal, Belicei Mihály a Muraközből származott. Hosszútóti György pedig a megye egyik tehetős középnemesi hivatalvállaló famíliájának tagja volt.²⁶ Mint a továbbiakban látni fogjuk, ők mindannyian azokhoz a helyekhez kapcsolódnak, ahol Zalában már korán befogadták az új hit eszméit. A feltételezhetően sokkal nagyobb számú, Wittenbergben tanult peregrinusról nincsenek levéltári adatok. A fentiek közül

¹⁶ *Egyháztörténeti emlékek a magyar hitújítás korából*, szerk. BUNYITAY Vince et al., Budapest, 1902, III, 103.

¹⁷ Vö. SZABÓ András, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, 2017, (Humanizmus és reformáció. Megjelenés alatt), valamint tanulmányát jelen kötetben. – Szabó András segítségét köszönöm.

¹⁸ *Egyháztörténeti emlékek a magyar hitújítás korából*, szerk. BUNYITAY Vince et al., Budapest, 1909, IV, 575 és 592.; KISSNÉ, *i. m.*, 55. nr. 57.

¹⁹ SZÖGI, *i. m.*, 255. nr. 2817.

²⁰ Uo., 258. nr. 2868.

²¹ SZABÓ, *i. m.*

²² Uo.

²³ SZÖGI, *i. m.*, 289. nr. 3475.; SZABÓ, *i. m.*

²⁴ SZÖGI, *i. m.*, 293. nr. 3558.; SZABÓ, *i. m.*

²⁵ BOROS Zoltán, *Sennyey Ferenc magyar nyelvű leveleinek kutatási tapasztalatai*, Fons 10(2003/2), 249–276.

²⁶ BILKEI, *Megyei köznemesi társadalom...*, *i. m.*, 1161.

is néhánynak csak a nevét ismerjük, Zalai Kápolnai Andrásnak ismert a későbbi pályája, de a feltételezhetően zalai (Lenti)kápolna településről származó diák egyetem utáni pályafutása már nem Zalához kötődött.²⁷

A reformáció zalai elterjesztésében – a vitathatatlanul fontos protestáns peregrináció mellett – Zalában és az egész Nyugat-Dunántúlon a döntő szerepet a környék főúri udvaraiban megjelent vándorprédikátorok, tanítók és lelkészek játszották.

A reformáció történetével foglalkozó szakirodalom megállapításai szerint az új hit korai zalai terjedését a már ismert főurak, illetve azok birtokai szerint tekintjük át.

Kanizsa ura, az Itáliában tanult Nádasdy Tamás humanistákkal levelezett, nyitott volt a körülötte lévő világra. Rokonszenvezett az új hit eszméivel, a vallási türelem híve volt, uradalma támaszt nyújtott a lutheri tanok elterjedésének, pártfogásába vette Dévai Bíró Mátyást, de nem érvényesítette földesúri hatalmát a hitújítás érdekében.²⁸ Annak ellenére, hogy a régebbi szakirodalom biztosan lutheránus érzelműnek tartotta, az újabb kutatások adatai szerint sohasem szakított teljesen a katolikus egyházzal.²⁹

Nádasdy valószínűleg már 1532-től, az Orsolyával való eljegyzésétől egészen 1540-ig Kanizsán élt. Innen datálhatók az első zalai adatok, amelyek a reformáció megjelenésével kapcsolatba hozhatók. Péter Katalin kutatásai szerint itt látogathatta meg kétszer is Sylvester János.³⁰

Dévai Bíró Mátyás 1536 novemberében és decemberében Nürnbergből írt leveleiben tudósította Nádasdyt arról, hogy Háshági Ferenc Bécsből Wittenbergbe ment tanulni, és pénzzel segítette őt, ő pedig továbbra is számít a Háshágiak anyagi segítségére.³¹ A jómódú köznemes Háshági familia a Kanizsai család szolgálatában állt, és Nádasdy Orsolyával együtt kapta őket.³² (Háshági Ferenc hazatérése utáni szerepének vizsgálata külön tanulmányba kívánkozik.)

A későbbiekben Nádasdy köznemes familiárisai közül sokan követték az új hitet. Nem véletlen, hogy Nádasdy kanizsai váruradalmához, illetve szervitoraihoz kapcsolódik a többi korai adat is. Valószínűleg Nádasdy ösztönözte, és nyilván anyagilag is segítette néhány familiárisának egyetemi tanulmányait.

²⁷ BARTS Gyula, *Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései*, Sopron, 1929.; SZABÓ, *i. m.*

²⁸ PFEIFFER, *i. m.*, 7.

²⁹ SZAKÁLY Ferenc, *Sárvár, mint helyi kulturális központ* = Nádasdy Tamás (1498–1562): Tudományos emlékülés, szerk. SÓPTEI István, Sárvár, 1999, 88–89.; BESSENYEI József, *A Nádasdyak*, Budapest, 2005, 34–35. Jelen tanulmányomnak nem feladata Nádasdy sárvári udvaráról, illetve ennek a reformáció terjesztésében játszott szerepéről beszélni, itt csak a zalai adatokkal foglalkozom.

³⁰ PÉTER Katalin, *Nádasdy Tamás mecénási tevékenységéről* = Uő., *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, 1995 (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8), 56–65.

³¹ *Egyháztörténeti emlékek...*, *i. m.*, III, 102–103. nr. 121., 109–110. nr. 128., 113–114. nr. 132.

³² BILKEI Irén, *Egy hivatalvállaló köznemes familia a későközépkori Zalában, a Háshágiak* = Zalai Múzeum, szerk. ORHA Zoltán, SIMMER Lívia, Zalaegerszeg, 2013, XXI, 137–145.

Már Nádasdyék Sárvárra való távozása után, 1544-ben tűnt fel Szeremlyéni Mihály Kanizsa várának protestáns lelkésze, akinek személyéről alig lehet valamit tudni, de irodalmi munkássága ismert.³³

Valószínűleg Nádasdy Tamás familiárisainak köszönhető, hogy 1554-ben a *Canonica Visitatio*-ban a Kanizsa melletti Szentmiklós faluban tett látogatás tanulságaként írhatta le a vizitáló bizottság azt a némileg maliciózus kijelentést, hogy „[...] *adeo regio illa per luteranos infecta est [...]*”.³⁴

Az ismert adat szerint a Kanizsán szolgáló Nádasdy familiáris, Senterzsebeti Terjék Tamáshoz levélben fordult Szegedi Máté kálmáncsehi lelkész, hogy ajánlja be őt Nádasdynak. Mindenesetre Szegedi 1562-ben már Sárváron hirdette az új hit eszméit.³⁵

Csányi Ákos, Nádasdy egyik vezető szervitora, kanizsai prefektus egy évtizeddel későbbi levelei tudósítanak Kanizsa környékének reformációjáról. Dominusához írt leveleiben több adat bukkan fel a reformáció Kanizsa környéki terjedésére, ezekből látható, hogy rá is hatottak a hitújítás eszméi, de azt is tudjuk róla, hogy határozottan fellépett az egyházi embereket ért atrocitások ellen. 1554-ben a *Canonica Visitatio* adata szerint „*honores sacerdotes habent coram illo*”.³⁶ Nádasdyhoz hasonlóan hűséges familiárisa sem tett éles különbséget hitében a régi és az új eszmék között. 1557-ben és 1559-ben esik szó először leveleiben prédikátorról: „*Az Márton diák, kegyelmed jobágia, perédikátor [...]*” – szívesen szolgálna bárhol.³⁷ 1562. január 23-án írta urának egy levélben, hogy a Sziget megszállásakor Csurgón lévő prédikátornak Zrínyi Miklós nem engedte az ígét hirdetni ([...] *ő józákába nem engete az Lutert [...]*), ezért őt Szentbalázi Zele Jakab ajánlására befogadták Kanizsára.³⁸ Ugyanebben a levélben azt is írta, hogy: „*Érdemezerét való, konoz életéért hagiám kiüzni kanisai pelebánost [...]*”³⁹ Az nem derül ki a levélből, hogy hitbéli kérdések vagy valami más motiválhatták ezt a cselekedetét.

Ha már Kanizsáról van szó, érdemes megemlíteni, hogy nemcsak a Wittenberget járt peregrinusok, a prédikátorok és nyomdászok terjesztették a reformáció eszméit, hanem a német földről származó hadvezérek is. Kielman András komáromi várkapitány, aki az Ungnad családdal együtt erősítette Magyarországon a lutheránus hitet, 1577 és 1580 között Kanizsa várának kapitánya is volt. Ő a Kanizsa patak egyik szigetén kisebb erősséget építtetett, amelyet 50 magyar gyalogos védett 1600-ig. Az őrhely helyén később létrejött települést a 18. század óta Kilimánnak hívják, ma is fennáll.⁴⁰

³³ NÉMETH, *i. m.*, 97–98.; *A Dunántúli református...*, *i. m.*, 184. és 618.

³⁴ PFEIFFER, *i. m.*, 28.

³⁵ PAYR, *i. m.*, 435.; NÉMETH, *i. m.*, 97.

³⁶ PFEIFFER, *i. m.*, 30.

³⁷ ÖZE Sándor, *500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562*, szerk. BASICS Beatrix, Budapest, 1996, I–II, 139. nr. 323.

³⁸ ÖZE, *i. m.*, 351. nr. 458.

³⁹ *Uo.*

⁴⁰ PÁLFFY Géza, *A tizenhatodik század története*, Budapest, 2000, 203–207.

Az új hit terjedésének már régóta ismert legfontosabb központja Alsólendva vára és váruradalma volt, amelynek irodalom- és művelődéstörténeti szerepét a szakirodalom már többször tárgyalta, ezt szeretném további adatokkal kiegészíteni. A vár urait, a már régóta ott birtokos Alsólendvai Bánffy családot minden valószínűség szerint a forrásokban 1544-ben felbukkanó Orbonai Rácz György mester ismertette meg az új hit tanával. Jóllehet 1542. december 13-án Bánffy István és Guti Ország Magdolna esküvői meghívójában még „*ritu sancte Romane*” szerepel,⁴¹ de 1544-ben lányukat, Annát már Orbonai Rácz György mester keresztelte meg.⁴²

1553 és 1559 között az irodalmi munkásságáról ismert Töke Ferenc volt Alsólendva új hitet valló következő lelkésze.⁴³

Az alsólendvai Bánffy család hagyatékából fennmaradt, és kalandos úton a szombathelyi Berzsényi Dániel Megyei Könyvtárba került egy 1551-ben Wittenbergben kiadott Paul Eber-féle *Calendarium historicum*. A kalendáriumban több bejegyzés is arra utal, hogy a tulajdonos család tagjai befogadták az új hit eszméit.⁴⁴

1556. február 22. – Alsólendvai Bánffy István fiát, Miklóst Belatincból Grácba küldték németet tanulni Orbonai Rácz György *magister pedagogus*, valamint Szentgyörgyvölgyi Bakács Farkas és Zuhodoly András szervitorok kíséretében.⁴⁵

1573. március 21. Bánffy Miklós és Zrínyi Orsolya lányát, Katalint, Kulcsár György mester keresztelte meg.⁴⁶

1574. szeptember 16. Bánffy Miklós és Zrínyi Orsolya fiát, Györgyöt, Kulcsár György keresztelte meg.⁴⁷

1584. március 13. Bánffy Györgyöt Grácba vitte tanulni Zuhodoly András.⁴⁸

A fentebbi bejegyzések szereplőit más forrásokból is ismerjük.

Orbonai Rácz György mester, a tanító később, 1553 körül, Szentgyörgyvölgyi Bakács Farkas pedig 1559 körül volt a lendvai iskola rektora.⁴⁹ Zuhodoly András valószínűleg annak a Zuhodoly János litteratusnak, Brandenburgi György familiárisának a leszármazottja, aki 1516. december 16-án kapott címeres levelet II. (Jagelló) La-

⁴¹ *Egyháztörténeti emlékek...*, i. m., IV, 154–155. nr. 123.

⁴² TANTALICS Béla, *A Bánffy család szellemi hagyatéka*, Lenti, 2009, 111. – lásd a 39. jegyzetet.

⁴³ *A Dunántúli református...*, i. m., 117.; *A Dunántúli református...*, i. m., 98.

⁴⁴ Szombathely, Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár. – A napló történetét Tantalics Béla idézett amatőr helytörténeti munkájában mutatta be. Könyvének 94–154. oldalain hasonmásban közli azokat a lapokat, amelyeken a Bánffy család különböző tagjainak, illetve a napló későbbi tulajdonosainak bejegyzései láthatók. A bejegyzéseket közölte, és a latin nyelvűeket fordította Oborni Teréz a 155–168. oldalakon.

⁴⁵ TANTALICS, i. m., 159.

⁴⁶ *Uo.*, 160–161.

⁴⁷ *Uo.*, 165.

⁴⁸ *Uo.*, 160.

⁴⁹ *A Dunántúli református...*, i. m., 117.

jos királytól.⁵⁰ Ő 1559 előtt volt Lendván rektor. 1559-ben a bécsi egyetemen tanult (Andreas Zuhodoly de Iakupotz néven iratkozott be),⁵¹ arra nincs adat, hogy protestáns egyetemre is járt volna. Visszatérve is tovább szolgálta dominusait, akik hűségét többször is birtokadományokkal jutalmazták. Pl. 1567-ben II. Miksa király (biztosan a Bánffyak közbenjárására) Zuhodoly András litterátusnak adományozott a királynak tett szolgálataiért Kerektó, másképp Alsónemesnép birtokon egy házat és egy nemesi kúriát.⁵² Irodalmi munkássága is ismert.⁵³

Bejthe István (1532–1612) kb. 1550-től volt Nádasdy familiáris, 1559–1564 között Alsólendván rektor, 1565–1574 között lelkész és prédikátor.⁵⁴ Egy hiteleshelyi oklevél tanúsága szerint szolgálatait a Bánffyak 1570-ben birtokadománnyal honorálták: kőí Beythe Istvánt, feleségét, Zsófiát, valamint fiaikat, Andrást és Jánost beiktatták Baglad településen 3 jobbágytelek birtokába.⁵⁵ István testvére, Bejthe Ferenc 1577–1595 között volt a Bánffyak lelkésze.⁵⁶

Kulcsár György a protestánsüldözések elől menekült Alsólendvára Bánffy Miklós oltalma alá. 1573–74-ben iskolai rektor, 1574–77-ben lelkész volt. Postillái népszerűek voltak a 16. század végén.⁵⁷

A Bánffyak protestáns lelkészei és tanítói mellett nyomdászukat, Hoffhalter Rudolfot már régóta ismeri a kutatás. Az Erdélyből menekült nyomdász Alsólendván talált menedéket 1573-ban, ahol Kulcsár György három művét adta ki a Bánffyaknak szóló ajánlással.⁵⁸

1574. február 7-én II. Miksa király levélben figyelmeztette Bánffy Lászlót, hogy küldje el a birtokán működő eretnek protestáns nyomdászt. Bánffy válaszlevelében azt írta, hogy ő már régóta nem lakik Lendván, és az ő tudtával nincs ott semmiféle eretnek nyomdász.⁵⁹

⁵⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Gyűjtemény, 68740.; *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521-1531*, szerk. RÉTHELYI Orsolya et al., Budapest, 2005, katalógus 181.

⁵¹ KISSNÉ, *i. m.*, 67. nr. 374.

⁵² Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL ZML.) *A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárai, oklevelek*. XII. 1. hh. nr. 1137. és 1141.

⁵³ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Szuhodoly András 1556 e.–1584 u.* = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, főszerk. KŐSZEGHY Péter, Budapest, 2012, XIII, 398–399.

⁵⁴ ZVARA Edina, *Nyugat-Dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged-Budapest, 2013, 14.

⁵⁵ MNL ZML XII. 1. hh. nr. 1521.

⁵⁶ ZVARA, *i. m.*, 14.; *A Dunántúli református...*, *i. m.*, 117.

⁵⁷ *A Dunántúli református...*, *i. m.*, 117.; HUBERT Ildikó, „Az mit Istennek mivelhetek, örömet kész vagyok hozzája”. *Kulcsár György és művei*, Budapest, 2011.

⁵⁸ BORSA Gedeon, *Hoffhalter Rudolf nyomdája a Dráva és Mura táján (1573–1574)* = Uő., Könyvtörténeti írások, Budapest, 1996, I, 212–218.

⁵⁹ MNL ZML XII. 2. „C” protocollum 248. p. közel egykorú másolat; HOLUB József, *Nyomdászattörténeti adalék a XVI. század derekáról*. Magyar Könyvszemle, 35(1928/1-4), 75–77.

Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveiben először 1600-ban olvashatunk protes-tánsokról. A január 4-i közgyűlésen bemutatják Patai István alsólendvai hitszónok, prédikátor (*concionator*) nemesi levelét.⁶⁰ Ő valószínűleg azonos lehet a későbbi püs-pökkel.⁶¹

A január 27-i közgyűlés pedig a Bánffy György és Kristóf, valamint Gáspár közötti vitáról tudósít Mosótczi Márk turniscei *concionator* ügyében, aki leszólta Bejthe Ist-vánt.⁶²

A Bánffyaké volt a középkorban és a korai újkorban Lenti vára és váruradalma is. Természetes jelenség, hogy familiárisaik itt is követték uraik hitbéli meggyőződését. A fentebb már említett Szentgyörgyvölgyi Bakács Farkas apja, Sándor Istvánffy Miklós krónikája szerint megmentette ura, alsólendvai Bánffy János verőcei főispán életét, aki hálából kiváltotta, és 1532-ben címeradományt eszközölt ki számára Szapolyai János királynál.⁶³ A köznemesi család leszármazottai továbbra is hűek maradtak a Bánffyak-hoz. Ez a terület – Göcsej – ma is a nem túl jelentős, zalai protestantizmus központja.

A közeli Szentgyörgyvölgy faluból Farkasi István prédikátor neve ismert 1596-ból.⁶⁴

Zala korai reformációjának szintén régen ismert és szívesen hangoztatott központja a Zrínyiek által birtokolt Muraköz,⁶⁵ jóllehet a forrásokból megismerhető kép ennél árnyaltabb. A szigetvári hős, Zrínyi Miklós⁶⁶ személyes hite az újabb kutatások szerint nem állapítható meg bizonyossággal. Érdemes alaposabban megnézni Csányi Ákosnak Nádasdy Tamáshoz intézett, az alábbiakban már idézett levelének részletét is 1562. január 23-ról:

„Mekzálásba zięeti peredikátort Chorkón Zeréni uram nem engete kereztésnül hir-detni. Jakap uram (ti. szentbalázszi Zele Jakab) írta vala Kanisára vini. [...] Az okáért, hōgi Zeréni uram ne mutokasa az papi fejedelmeknek, ő jōzákába nem engete az Lutert, nachákod Kanisára viteté [...]”⁶⁷

Ezzel szemben Zrínyi Györgyöt meggyőződéses kálvinistának tartották. 1574-ben ő fogadta be a Csáktornya melletti Nedelicen Hofhalter Rudolfot, a Lendváról elűzött nyomdászt.⁶⁸

Szentgrót és környéke a reformáció zalai elterjedésének későbbi forrásokból jól ismert központja, de a 16. századból nem ismerek ezt bizonyító levéltári adatot. A kör-

⁶⁰ BILKEI, TURBULY, *i. m.*, 113. nr. 717.

⁶¹ *A Dunántúli református... , i. m.*, 77.

⁶² *Uo.*, nr. 721–722.

⁶³ BILKEI, *Megyei köznemesi társadalom... , i. m.*, 2011, 1150.

⁶⁴ BÍRÓ Friderika, HAVASI Bálint, KÁLI Csaba, KAPILLER Imre, *Szentgyörgyvölgy: 100 magyar falu könyvesháza*, Budapest, é. n. [2001], 91. és 108.; *A Dunántúli református... , i. m.*, 287. és 393.

⁶⁵ PAYR, *i. m.*, 411–418.

⁶⁶ VARGA Szabolcs, *Zrínyi Miklós vallásosságának historiográfiája. Esettanulmány a 16. századi magyar egyház történetéhez* = „Hír a dicső tettek ragyogása”: Tanulmányok a Zrínyi család és Szigetvár kora újkori történetéből, szerk. VARGA Szabolcs, Szigetvár, é. n., 45–62.

⁶⁷ ÖZE, *i. m.*, 351. nr. 458.

⁶⁸ BORSA, *i. m.*, 212–218.

nyék urainak, a Hagymási családnak Szentgrót és Túrje környékén a 16. század közepén rendszeresen elkövetett hatalmaskodásai, amelyeknek során felprédálták a kolostorokat és egyházi birtokokat, valószínűleg nem felekezeti konfliktusok voltak, hanem közönséges hatalmaskodások.⁶⁹ A régebbi szakirodalom többször említi, hogy az 1570-es években Szentgróton volt szervezett protestáns gyülekezet, ezt a néhány évtizeddel későbbi adat – 1615-ben Nagy Gáspár volt a református prédikátor – valószínűsíti.⁷⁰

Egy peregrinust is ismerünk a környékről, Hosszútóti György előbb 1539-ben Bécsben,⁷¹ majd 1550-ben Wittenbergben⁷² tanult. A zalai protestantizmus másik 17. századi központjáról, a Balaton-felvidékről a kezdeti időszakból alig rendelkezünk forrásokkal. Mindenesetre egy, neve alapján a vidékről származó egyetemjárót ismerünk: Monoszlói András 1571-ben a bécsi egyetem hallgatója volt.⁷³

Payr Sándor művében 18. századi feljegyzésekre hivatkozva Tihany várával, Kővágóörsrel és Dörgicsével kapcsolatban említ lutheránus lelkészekről szóló adatokat.⁷⁴

Figyelemreméltó adatokat tartalmaz a már többször említett 1554. évi *Canonica Visitatio* Egerszeg mezőváros, a veszprémi püspök birtoka környékének vallási viszonyairól, amelyben a „lutheranus” éppenséggel szitokszónak minősült.⁷⁵ A dolog érdekessége, hogy jóllehet a vizitáló bizottság meglepően sok, az új hitet vallókról szóló adatot talált, néhány évtized múlva valószínűleg a veszprémi püspökök hatására már nyomát sem lehet találni a reformáció eszméinek.

Kökényesmindszent „[...] *Matheus literatus de ecclesia castrum fuit... totus luteranus infecit illos [...]*”

Boncodföldre – „[...] *hic sunt quidam nobiles luterani Iob Kawasi etc.*”

Salamonvára – „[...] *Paulus Terwk est luteranus pessimus scandalizat totam regionem [...]*”

Boldogfalva – „[...] *Antonius plebanus... luteranus occultus [...]*”

Az itt szereplő nemesi családok nevei máshonnan is ismerősek: Kávásy Jób Batthyányi familiáris volt, és rokonságban állt a Sennyey családdal.⁷⁶ Neki a neve is árulkodó: a nyelvészet magyarázata szerint az ószövetségi keresztnevek az új hitet valló családokban fordultak elő nagyobb gyakorisággal.⁷⁷

⁶⁹ BILKEI Irén, *Szentgrót és birtokosai a középkorban* = Zalai Múzeum, szerk. SZEMES Péter, MARX Mária, Zalaegerszeg, 2015, XXII, 138.

⁷⁰ FÜSSY Tamás, *A zalavári apátság története: A legrégebbi időktől fogva napjainkig* = A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története, szerk. ERDÉLYI László, Budapest, 1902, VII, 372.; IVÁNYI Béla, *Zalaszentgrót története*, 28. Kézirat MNL ZML XV. 41. b. 18. doboz. nr. 124.

⁷¹ KISSNÉ, *i. m.*, 58. nr. 119.

⁷² SZÖGI, *i. m.*, 255. nr. 2817.

⁷³ KISSNÉ, *i. m.*, 72. nr. 507.

⁷⁴ PAYR, *i. m.*, 458–462

⁷⁵ PFEIFFER, *i. m.*, 28–40.

⁷⁶ E. ABAFFY Erzsébet, *XVI. századi missziliseink művelődéstörténeti tanulságai* = Studia in honorem K. Bolla, szerk. FÖLDI Éva, Budapest, 1990, 11–15.

⁷⁷ SLÍZ Marianna, *Személynevek a középkori Magyarországon*, Máriabesnyő, 2011, 26–27.

A szenterzsébeti Terjék család, a középkori és kora újkori Zala jelentős hivatalvállaló köznemes famíliájának tagjai Nádasdy Tamás familiárisai voltak.⁷⁸

Jelenleg nem ismerünk sem levéltári, sem irodalmi adatokat arról, hogy Zala más részei már a 16. század közepén-végén megismerkedtek volna az új hit eszméivel. Természetesen katolikusok maradtak a zalavári és a kapornaki apátságokhoz tartozó települések, valamint Keszthely és környéke, a Gersei Pethő család birtoka. Zalalövő birtokosai, a Perneszyek is biztosan katolikus hiten maradtak. Az ismert történet szerint Perneszy András, Julius Salm gróf egyik fő szervitora 1579-ben vitába keveredett Bornemissza Péterrel, a Salmok uradalmának újhitű lelkészével. Dominusa kényszerű parancsára ő utasította ki Bornemisszát a semptei várból.⁷⁹

Ezekről a területekről nem ismerünk egyébként peregrinusokat sem.

Az új hit szervezeti keretei később, a 16–17. század fordulóján kezdtek kialakulni. Például 1596-ban alakult meg a Kiskomáromi Református Egyházmegye, amihez a dél-zalai falvak is tartoztak.⁸⁰

Az új hit követőinek korai templomairól vidékünkön nincs tudomásunk. A protestánsok nagy valószínűséggel a zűrzavaros időkben elhagyott templomokat használták, ezt valószínűsítik a 16–17. századi protestáns használatra utaló festésnyomok. A lutheránusok mérsékelten, a kálvinisták határozottabban alakították át a templomok belsejét, a szentek ábrázolásainak helyére állat- és növényalakok, valamint ótestamenti idézetek léptek.⁸¹ Néhány helyen fennmaradt a templom belsejében a reformáció korából származó festés, pl. a szomszédos Vas megyében, Csemeszkopácson, vagy a Zalához nagyon közeli Óriszentpéteren. Itt az 1567 után török támadásban leégett templomot újjáépítése során kimeszelték, és a Károli Bibliából vett idézetekkel díszítették. Zalában ma a zalaszentgyörgyi gótikus templom hajójában látható a környék kedvelt, protestánsok által is használt díszítő motívuma, a reneszánsz futókutya.⁸²

Valter Ilona adatai szerint a Bánffyak lenti uradalmához tartozó csesztregi középkori templomot az evangélikusok használták kb. 1550-től.⁸³

Érdemes megemlíteni, hogy Zala megye 17. század eleji közgyűlési jegyzőkönyveiben a protestánsokra vonatkozó adatok gyakorlatilag templomhasználati konfliktusokról szólnak. Zala vármegye 1617. január 18-án Alsólendván tartott közgyűlésén például (II.) Nádasdy Tamás és Lengyeltóti János tiltakozást jelentettek be Ergely Ferenc veszprémi püspök ellen, aki elfoglalta a Szent György-hegyén lévő protestáns templo-

⁷⁸ BILKEI Irén, *Egerszeg-környéki falvak a 15–16. században* = Egerszegi történeti tanulmányok 2010, szerk. MOLNÁR András, Zalaegerszeg, 2010, 53–54.

⁷⁹ SIMON Éva, *Zalalövő története 1566–1690* = Zalalövő története az ókortól napjainkig, szerk. MOLNÁR András, Zalalövő, 1998, 108.

⁸⁰ NÉMETH, *i. m.*, 100.

⁸¹ MAROSI Ernő, *Magyar falusi templomok*, Budapest, 1975, 39–43.

⁸² VALTER Ilona, *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*, Budapest, 2004 (METEM Könyvek, 43), 125–127.

⁸³ *Uo.*, 143.

mot, és onnan elűzte a prédikátorokat, arra hivatkozva, hogy a mondott terület mindig a püspökségé volt.⁸⁴

Mondanivalónkat az alábbiakban kíséreljük meg röviden összefoglalni.

Összeségében elmondható, hogy a vizsgált témában a vizsgált korszakra nagyon kevés az adat, ezért néha szükség volt óvatos feltételezésekre.

A reformáció gyors terjedésének okai Zalában is hasonlóak, mint máshol:

- a katolikus egyház gyengülése – a veszprémi egyházmegyéhez tartozó Zalában még a püspök, Kecseti Márton (1528–1549) is lutheránus hitre tért át;⁸⁵
- a török hódítás keltette zűrzavar, illetve a törököknek a magyarok vallási szokásaival szembeni közömbössége;⁸⁶
- nagyhatalmú földesurak rokonszenveztek az új eszmékkal sokszor anélkül, hogy felekezeti hovatartozásuk biztosan kialakult volna,⁸⁷ a közösségek vallási hovatartozását pedig évtizedeken keresztül az határozhatta meg, hogy milyen eszméket valló egyházi személyt tudtak elnyerni lelkipásztoruknak;
- mivel az új hit eszméinek elterjedése nagyban függött a peregrinusokat támogató és azokat befogadó jómódú birtokosoktól, ezért a birtokhatárok sokszor egybeestek a felekezeti határokkal is;
- megjegyezném, hogy a főúri vallásváltás kérdésköre további kutatásokat igényel, a jelenleg már feltárt levéltári és irodalmi forrásaink nem tudnak pontos választ adni arra, hogy a korszak zalai birtokos főurai melyik felekezetet választották maguknak hitkereső útjuk során;
- a felekezetváltás fő motiválója a nemesek környezetében egy prédikátor vagy tanító lehetett – mint láttuk, ez egyértelműen megvan a Bánffyaknál, valószínűleg orbonai Rácz György személyében;
- nemcsak a papjaik, hanem a szervitoraik, a korábbi hivatalvállaló famíliák leszármazottai is követték őket – a reformáció elterjesztése Zalában mezővárosi polgárság hiányában ezekhez a köznemesi szervitorokhoz köthető;
- a szervitorok szerepe az új hit elterjesztésében sokkal nagyobb, mint eddig gondolni lehetett, még akkor is, ha ők csak mellékszereplői a korszaknak, többek között, mint láttuk, belőlük kerültek ki a kor egyetemjárói, a wittenbergi peregrinusok is;
- további kutatások feladata a szervitorok szerepének elemzése és újragondolása.

⁸⁴ TURBULY Éva, *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1611–1655*, Zalaegerszeg, 1996 (Zalai Gyűjtemény, 39), 24. nr. 956.

⁸⁵ MOLNÁR Antal, *A veszprémi egyházmegye a török hódoltság idején* = Veszprém a török korban, szerk. TÓTH Péter, Veszprém, 1998 (Veszprémi múzeumi konferenciák, 9), 71–86.

⁸⁶ PÁLFFY, *i. m.*, 191.

⁸⁷ VARGA, *i. m.*, 45.